

Karl Marx¹
Friedrich Engels²

UDK 330.852

338.12

JEL: B-14, G-01

Manifest Komunističke partije³

Prijevod Moša Pijade

Lepoglava 1933.

Redakcija prijevoda Boris Buden

London/Zagreb 1998.

Bauk kruži Evropom - bauk komunizma.

Sve sile stare Evrope ujedinile su se u svetu hajku protiv ovog bauka, rimski papa i ruski car, Metternich i Guizot, francuski radikali i njemački policajci.

Gdje je ona opozicijska stranka koju njeni protivnici na vlasti nisu ozloglasili kao komunističku? Gdje je ona opoziciona partija koja nije naprednijim opozicionarima kao i svojim reakcionarnim protivnicima uzvratila prijekor koji ih je imao žigosati kao komuniste?

1 Karl Marx (1818-1883), njemački filozof i ekonomist. Zajedno s F. Engelsom utemeljitelj koncepcije modernog socijalizma i komunizma. Značajnija djela: Kritika Hegelove filozofije državnog prava (1844); Njemačka ideologija (1845) s F. Engelsom; Bijeda filozofije (1847); Manifest Komunističke partije (1848) s F. Engelsom; Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparte (1852); Kapital (1867, 1885, 1894); nakon smrti, Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine (1844) i Osnovne crte kritike političke ekonomije (Grundrisse) (1857-1858).

2 Friedrich Engels (1820-1895), njemački filozof i političar. Uz Marxa, utemeljitelj znanstvenog socijalizma. Bliski suradnik i životni suputnik K. Marxa. Značajnije knjige: Položaj radničke klase u Engleskoj (1844); pored zajedničkih radova s Marxom, napisao Anti-Dühring (1878); Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države (1884) i dr.

3 Karl Marx, Friedrich Engels, Komunistički manifest, Arkzin, Zagreb 1998, str.81-137. (op. N. M.)

Dvije stvari proizlaze iz ove činjenice.

1. Sve evropske sile već priznaju komunizam kao silu.

2. Krajnje je vrijeme da komunisti pred cijelim svijetom otvoreno izlože svoje nazore, svoje ciljeve, svoja stremljenja i tako bajci o bauku komunizma suprotstave manifest same partije.

U tu svrhu sastali su se u Londonu komunisti najrazličitijih nacionalnosti i sastavili sljedeći manifest koji se objavljuje na engleskom, francuskom, njemačkom, talijanskom, flamanskom i danskom jeziku.

I.

Buržuji i proleter⁴

Povijest svih dosadašnjih društava⁵ je povijest klasnih borbi.

Slobodnjak i rob, patricij i plebejac, barun i kmet, cehovski majstor i šegrte, ukoliko, tlačitelj i potkačeni stajali su jedan prema drugom u stalnoj suprotstavljenosti, vodili neprestanu, sad prikrivenu, sad otvorenu borbu koja je svaki puta skončala revolucionarnom preobrazbom cijelog društva ili pak zajedničkom propašću sukobljenih klasa.

U ranijim epohama povijesti nalazimo gotovo posvuda potpunu raščlanjenost društva na različite **staleže**, mnogostruko stupnjevanje društvenih položaja. U starom Rimu imamo patricije, vitezove, plebejce, robove; u srednjem vijeku feudalne gospodare, vazale,

⁴ Pod buržoazijom misli se klasa modernih kapitalista koji su vlasnici sredstava za proizvodnju i iskorištavaju najamni rad. Pod proletarijatom, klasa modernih najamnih radnika koji su, budući ne posjeduju sredstva za proizvodnju, prisiljeni prodavati svoju radnu snagu da bi preživjeli. [Engelsova napomena uz englesko izdanje iz 1888.]

⁵ To jest, sva *pisana* povijest. Godine 1847. pretpovijest društva, organizacija društva koja je prethodila svakoj pisanoj povijesti bila je još gotovo nepoznata. Otada je **Haxthausen** otkrio zajedničko zemljišno vlasništvo u Rusiji. **Maurer** je dokazao da je ona bila društvena osnovica s koje su sva germanska plemena započela svoj povijesni razvoj, a postupno se spoznalo da su seoske općine sa zajedničkim zemljišnim vlasništvom bile prvobitni oblik društva od Indije do Irske. Naposljetku je sve okrunio **Morgan** svojim otkrićem prave prirode *roda* i njegova položaja u *plemenu*, razotkrivši time unutarnju organizaciju tog prvobitnog komunističkog društva u njenom tipičnom obliku. S raspadanjem tih prvobitnih zajednica počinje cijepanje društva na posebne i na kraju antagonističke klase. Pokušao sam pratiti taj proces raspadanja u *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats (Podrijetlo porodice, privatnog vlasništva i države)*. [Engelsova napomena uz englesko izdanje iz 1888.]

cehovske majstore⁶, šegrte, kmetove, a k tomu još u gotovo svakoj od tih klasa iznova posebna stupnjevanja.

Moderno buržoasko društvo, proizašlo iz propasti feudalnoga, nije ukinulo klasne suprotnosti. Ono je tek postavilo nove klase, nove uvjete potlačivanja, nove oblike borbe na mjesto starih.

Naša epoha, epoha buržoazije, odlikuje se ipak time što je pojednostavila klasne suprotnosti. Cijelo društvo cijepa se sve više i više u dva velika neprijateljska tabora, na dvije velike, međusobno izravno suprotstavljene klase: buržoaziju i proletarijat.

Iz kmetova srednjeg vijeka proizašli su slobodni građani prvih gradova: iz tog slobodnog građanstva razvili su se prvi elementi buržoazije.

Otkrića Amerike i plovnog puta oko Afrike stvorili su nadolazećoj buržoaziji novi teren. Istočnoindijsko i kinesko tržište, kolonizacija Amerike, razmjena s kolonijama, umnožavanje razmjenskih sredstava i robâ općenito omogućili su trgovini, moreplovstvu i industriji dotad neviđen polet, a time i nagli razvoj revolucionarnog elementa u raspadajućem feudalnom društvu.

Dotadašnji feudalni, odnosno cehovski način funkcioniranja industrije nije više dostajao za zadovoljenje potreba koje su narastale s novim tržištima. Na njegovo mjesto stupila je manufaktura. Cehovske majstore potisnuo je industrijski srednji stalež; podjela rada između različitih korporacija iščezla je pred podjelom rada u svakoj pojedinoj radionici.

Ali tržišta su sve više rasla, sve više rasle su potrebe. Ni manufaktura više nije bila dostatna. Tada su para i strojevi revolucionirali industrijsku proizvodnju. Na mjesto manufakture stupila je moderna krupna industrija, na mjesto industrijskog srednjeg staleža stupili su industrijski milijuneri, šefovi čitavih industrijskih vojski, moderni buržuji.

Krupna industrija proizvela je svjetsko tržište koje je bilo pripremljeno otkrićem Amerike. Svjetsko tržište omogućilo je neizmjeran razvoj trgovine, moreplovstva, kopnene komunikacije. Ovaj je razvoj opet povratno djelovao na širenje industrije; u istoj mjeri u kojoj su

⁶ Cehovski majstor, tj., punopravni član ceha, a ne glava ceha. (Engelsova napomena uz englesko izdanje iz 1888.)

se širile industrija, trgovina, moreplovstvo, željeznice, razvijala se buržoazija, uvećavajući svoje kapitale i potiskujući u pozadinu sve klase naslijeđene od srednjeg vijeka.

Vidimo dakle kako je moderna buržoazija sama proizvod dugog razvojnog hoda, niza prevrata u načinu proizvodnje i prometa.

Svaki od tih stupnjeva u razvoju buržoazije pratio je odgovarajući politički napredak. Buržoazija je bila potlačeni stalež pod vladavinom feudalnih gospodara, naoružana i samoupravna asocijacija u komuni⁷, ovdje neovisna gradska republika, ondje treći oporezovani stalež monarhije, potom, u vrijeme manufakture, protuteža plemstvu u staleškoj ili apsolutnoj monarhiji i glavni temelj velikih monarhija općenito, dok napokon, s nastankom krupne industrije i svjetskog tržišta, nije izborila sebi u modernoj predstavničkoj državi isključivu političku vladavinu. Moderna državna vlast samo je odbor koji upravlja zajedničkim poslovima cijele buržoaske klase.

Buržoazija je u povijesti odigrala krajnje revolucionarnu ulogu.

Gdje god je došla na vlast, buržoazija je razorila sve feudalne, patrijarhalne i idilične odnose. Ona je nemilosrdno pokidala raznolike feudalne spona koje su čovjeka vezivale za njegova prirodnog pretpostavljenog ne ostavljajući između čovjeka i čovjeka nikakve druge spona osim golog interesa, osim bezosjećajnog "plaćanja u gotovini". Ona je u ledenoj vodi egoistične računice utopila svete drhtaje pobožnog zanosa, viteškog oduševljenja, malograđanske sentimentalnosti. Ona je osobno dostojanstvo rastvorila u razmjenskoj vrijednosti i na mjesto bezbrojnih poveljama priznatih i valjano stečenih sloboda postavila jednu slobodu, slobodu nesavjesnog trgovanja. Jednom riječju, na mjesto izrabljivanja, prikrivenog religijskim i političkim iluzijama, ona je postavila otvoreno, bestidno, izravno, surovo izrabljivanje.

Buržoazija je sa svih dotad poštovanja dostojnih djelatnosti na koje se gledalo s pobožnim strahom skinula privid svetosti. Ona je liječnika, pravnika, svećenika, pjesnika, čovjeka znanosti pretvorila u svoje plaćene najamne radnike. Buržoazija je s obiteljskog odnosa

⁷ *Komunama* su se zvali gradovi nastali u Francuskoj čak i prije no što su bili u stanju otići od svojih feudalnih gospodara gradsku samoupravu i politička prava kao "treći stalež". Općenito uzevši, mi smo ovdje kao tipičnu zemlju za ekonomski razvoj buržoazije naveli Englesku, a za njen politički razvoj - Francusku. (Engelsova napomena uz englesko izdanje iz 1888.)

strgla njegov dirljivo sentimentalni pokrov i svela ga na čisto novčani odnos.

Buržoazija je razotkrila kako je brutalno pokazivanje snage zbog koje se reakcija toliko divila srednjem vijeku nalazilo odgovarajuću dopunu u najmlitavijem ljenčarenju. Tek je ona dokazala što je djelatnost čovjeka u stanju učiniti. Ona je stvorila sasvim drugačija čuda nego što su egipatske piramide, rimski vodovodi i gotske katedrale, ona je izvela sasvim drugačije pohode nego što su bile seobe naroda i križarski ratovi.

Buržoazija ne može postojati a da neprestano ne revolucionira instrumente proizvodnje, dakle proizvodne odnose, pa dakle i cjelokupne društvene odnose. Svim ranijim industrijskim klasama, naprotiv, uvjet opstanka bilo je nepromijenjeno zadržavanje starog načina proizvodnje. Stalno revolucioniranje proizvodnje, neprekidno potresanje svih društvenih stanja, vječna nesigurnost i kretanje izdvajaju i odlikuju buržoasku epohu od svih ranijih. U njoj se rastvaraju svi čvrsti, zahrđali odnosi zajedno sa starinskim predodžbama i nazorima koji ih prate, dok svi novostvoreni zastarijevaju i prije no što stignu okoštati. Sve što je čvrsto i postojano pretvara se u dim, sve što je sveto biva oskrnavljeno i ljudi su naposljetku prisiljeni da na svoj životni položaj i na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima.

Potreba za sve proširenijim tržištima na kojima će prodavati svoje proizvode tjera buržoaziju preko cijele zemljine kugle. Posvuda se ona mora ugnijezditi, posvuda naseliti, posvuda uspostaviti svoje veze.

Buržoazija je eksploatacijom svjetskog tržišta dala kozmopolitski oblik proizvodnji i potrošnji svih zemalja. Na veliku žalost reakcionara ona je izmakla nacionalno tlo ispod nogu industrije. Uništene su prastare nacionalne industrije i svakim se danom i dalje uništavaju. Potiskuju ih nove industrije čije uvođenje je pitanje opstanka za sve civilizirane nacije, industrije koje više ne prerađuju domaće sirovine, nego sirovine koje dolaze iz najudaljenijih zona i čiji se proizvodi ne troše samo u zemlji, nego istodobno u svim dijelovima svijeta. Na mjesto starih potreba, zadovoljavanja domaćim proizvodima, stupaju nove koje za svoje zadovoljenje traže proizvode najudaljenijih zemalja i klimatskih područja. Na mjesto stare lokalne i nacionalne samodovoljnosti i odvojenosti stupa svestrani promet, svestrana uzajamna ovisnost nacija. I to kako u materijalnoj, tako i

u duhovnoj proizvodnji. Duhovni proizvodi pojedinih nacija postaju opće dobro. Nacionalna jednostranost i ograničenost sve su manje mogući i iz mnogih nacionalnih i lokalnih književnosti stvara se svjetska književnost.

Brzim poboljšanjem svih instrumenata proizvodnje, beskrajno olakšanim komunikacijama uvlači buržoazija sve, pa i najbarbarski je nacije u civilizaciju. Niske cijene njenih roba teško su topništvo kojim ona ruši sve kineske zidove i kojim ona prisiljava na kapitulaciju i najtvrdokorniju mržnju barbara prema strancima. Ona prisiljava sve nacije da prisvoje buržoaski način proizvodnje ukoliko ne žele propasti; ona ih prisiljava da kod sebe samih uvedu takozvanu civilizaciju, tj., da postanu buržuji. Jednom riječju, ona stvara svoj svijet prema svojoj vlastitoj slici.

Buržoazija je selo podčinila vladavini grada. Stvorila je ogromne gradove, silno je uvećala broj gradskog stanovništva u odnosu prema seoskom i tako znatan dio stanovništva otela idiotizmu seoskog života. Kao što je selo učinila ovisnim o gradu, tako je barbarske i polubarbarske zemlje učinila ovisnim o civiliziranim zemljama, seljačke narode o buržoaskim, Istok o Zapadu.

Buržoazija sve više ukida rasutost sredstava za proizvodnju, posjeda i stanovništva. Ona je nagomilala stanovništvo, centralizirala sredstva za proizvodnju i koncentrirala vlasništvo u malo ruku. Nužna posljedica toga bila je politička centralizacija. Neovisne, tek savezom povezane provincije s različitim interesima, zakonima, vladama i carinama natisnute su u *jednu* naciju, *jednu* vladu, *jedan* zakon, *jedan* nacionalni klasni interes, *jednu* carinsku granicu.

Buržoazija je u svojoj jedva stogodišnjoj klasnoj vladavini stvorila masovnije i kolosalnije proizvodne snage nego sve prošle generacije zajedno. Podjarmljivanje prirodnih sila, mašinerija, primjena kemije u industriji i zemljoradnji, parobrodarstvo, željeznice, električni telegrafi, privođenje poljoprivredi čitavih dijelova svijeta, pretvaranje rijeka u plovne putove, čitava stanovništva koja kao da su nikla iz tla - koje ranije stoljeće je slutilo da su takve proizvodne snage drijemale u krilu društvena rada!?

Vidjeli smo dakle: sredstva za proizvodnju i promet na temelju kojih se izgradila buržoazija stvorena su u feudalnom društvu. Na stanovitom stupnju razvitka ovih sredstva za proizvodnju i promet, odnosi u kojima je feudalno društvo proizvodilo i razmjenjivalo, feudalna

organizacija zemljoradnje i manufakture, jednom riječju, feudalni odnosi vlasništva nisu više odgovarali već razvijenim proizvodnim snagama. Oni su kočili proizvodnju umjesto da je pospješuju. Oni su se pretvorili u njene okove. Oni su morali biti raskinuti - i bili su raskinuti!

Na njihovo mjesto stupila je slobodna konkurencija, s njoj primjerenom društvenom i političkom konstitucijom, s ekonomijskom i političkom vladavinom buržoaske klase.

Pred našim očima zbiva se sličan proces. Građanski odnosi proizvodnje i prometa, građanski odnosi vlasništva, moderno građansko društvo koje je kao nekom čarolijom stvorilo tako silna sredstva za proizvodnju i promet slični kakvom čarobnjaku koji više nije u stanju obuzdati podzemne sile koje je sam prizvao. Decenijima je povijest industrije i trgovine samo još povijest pobune modernih proizvodnih snaga protiv modernih proizvodnih odnosa, protiv odnosa vlasništva koji su uvjet života buržoazije i njene vladavine. Dovoljno je navesti trgovinske krize koje svojim periodičnim ponavljanjem sve opasnije dovode u pitanje egzistenciju cijelog građanskog društva. U trgovinskim krizama redovito se uništava veliki dio ne samo gotovih proizvoda nego i već stvorenih proizvodnih snaga. U krizama izbija društvena epidemija koja bi svim ranijim epohama izgledala kao kakva besmislica - epidemija prekomjerne proizvodnje. Društvo je najednom bačeno natrag u stanje aktualnog barbarstva; glad, sveopći rat do uništenja kao da su ga odsjekli od izvora sredstava za život; industrija, trgovina izgledaju uništene, a zašto? Zato što posjeduje previše civilizacije, previše sredstava za život, previše industrije, previše trgovine. Proizvodne snage koje mu stoje na raspolaganju više ne služe unapređenju građanske civilizacije i građanskih vlasničkih odnosa; naprotiv, one su postale odveć silne za te odnose, one su zakočene tim odnosima i čim prevladaju tu zakočenost, dovode cijelo građansko društvo u nered, ugrožavaju egzistenciju građanskog vlasništva. Građanski odnosi postali su preuski da bi obuhvatili bogatstvo koje su stvorili. - »ime buržoazija prevladava krize? S jedne strane, iznuđenim uništavanjem mase proizvodnih snaga; s druge, osvajanjem novih tržišta i temeljitijim izrabljivanjem starih tržišta. Dakle, čime? Time što priprema svestranije i silnije krize, a smanjuje sredstva za sprečavanje kriza.

Oružje kojim je buržoazija srušila feudalizam okreće se sada protiv same buržoazije.

Ali buržoazija nije samo iskovala oružje koje joj donosi smrt; ona je stvorila i ljude koji će nositi to oružje - moderne radnike, *proletere*.

U istoj mjeri u kojoj se razvija buržoazija, tj., kapital, u istoj mjeri razvija se i proletarijat, klasa modernih radnika koji žive samo dotle dok nalaze rada i koji samo dotle nalaze rada dok njihov rad uvećava kapital. Ti radnici koji se moraju prodavati po komadu jesu roba kao svaki drugi trgovinski artikl i stoga u jednakoj mjeri izloženi svim slučajnostima konkurencije, svim kolebanjima tržišta.

Rad proletera izgubio je rasprostiranjem strojeva i podjelom rada svaki samostalni karakter, a time i svaku draž za radnika. On postaje puki dodatak stroju i od njega se traži samo najjednostavniji, najjednoličniji pokret ruke kakav se najlakše daje naučiti. Otuda se troškovi koje radnik uzrokuje ograničavaju gotovo samo na ona životna sredstva koja su mu potrebna za njegovo izdržavanje i za razmnožavanje njegove rase. Ali cijena neke robe, pa dakle i rada, jednaka je troškovima njene proizvodnje. Stoga u istoj mjeri u kojoj raste odvratnost rada, pada i najamnina. Štoviše, u istoj mjeri u kojoj raste upotreba strojeva i razvija se podjela rada, raste i masa rada, bilo uvećanjem broja radnih sati, bilo uvećanjem rada koji se zahtijeva u određenom vremenu, ubrzanjem hoda strojeva itd.

Moderna industrija pretvorila je malu radionicu patrijarhalnog majstora u veliku tvornicu industrijskog kapitalista. Mase radnika, satjerane u tvornicu, organizirane su vojnički. Kao prosti vojnici industrije stavljeni su pod nadzor cijele hijerarhije podčasnika i časnika. Oni nisu samo robovi buržoaske klase, buržoaske države, njih svakoga dana i svakoga sata porobljuje stroj, nadzornik, a prije svega pojedini buržuj koji se bavi proizvodnjom. Ova despocija je utoliko sitničavija, morskija, utoliko više izaziva ogorčenje ukoliko otvorenije proglašava zaradu svojom jedinom svrhom.

Što manje ručni rad iziskuje spretnosti i snage, tj., što se više razvija moderna industrija, to više rad žena potiskuje rad muškaraca. Za radničku klasu spolne i starosne razlike nemaju više nikakvu društvenu važnost. Postoje samo još instrumenti rada koji već prema dobi i spolu uzrokuju različite troškove.

Kada je izrabljivanje radnika od strane tvorničara dovršeno u toj mjeri da on dobije svoju nadnicu isplaćenu u gotovini, na njega se bacaju drugi dijelovi buržoazije, kućevlasnik, trgovac, zelenaš.

Dosadašnji srednji staleži, sitni industrijalci, trgovci i rentijeri, zanatlije i seljaci, sve te klase srozavaju se u proletarijat, djelomice stoga što njihov mali kapital nije dostatan za pogon velike industrije te podliježe konkurenciji većih kapitalista, a djelomice stoga što novi načini proizvodnje obezvrjeđuju njihovo umijeće. Tako se proletarijat regrutira iz svih slojeva stanovništva.

Proletarijat prolazi kroz različite stupnjeve razvitka. Njegova borba protiv buržoazije započinje s njegovom egzistencijom.

U početku se bore pojedini radnici, potom radnici jedne tvornice, onda radnici neke grane proizvodnje u jednom mjestu protiv pojedinih buržuja koji ih izravno izrabljuju. Oni svoje napade ne usmjeruju samo protiv građanskog odnosa, oni ih usmjeruju i protiv samih instrumenata proizvodnje; oni uništavaju stranu konkurentsku robu, razbijaju strojeve, pale tvornice; oni pokušavaju povratiti izgubljeni položaj srednjovjekovnog radnika.

Na tome stupnju radnici čine masu razasutu po cijeloj zemlji i rascjepkanu konkurencijom. Masovnije zbijanje radnika još nije posljedica njihova vlastitog ujedinjenja, nego posljedica ujedinjenja buržoazije koja, da bi postigla svoje vlastite političke ciljeve, mora pokrenuti čitav proletarijat što je u tom trenutku još u stanju učiniti. Na tom stupnju proleter se dakle ne bore protiv svojih neprijatelja, nego protiv neprijatelja svojih neprijatelja, protiv ostataka apsolutne monarhije, protiv veleposjednika, protiv neindustrijskih buržuja, protiv malograđana. Tako je čitavo povijesno kretanje koncentrirano u rukama buržoazije; svaka pobjeda koja se tako postiže, pobjeda je buržoazije.

S razvitkom industrije ne umnožava se međutim samo proletarijat; on se zbija u još veće mase, njegova snaga raste i on je sve više osjeća. Interesi, životni uvjeti unutar proletarijata samog sve se više izjednačuju, jer strojevi sve više i više brišu razlike u radu, a nadnicu gotovo posvuda obaraju na jednako nisku razinu. Rastuća konkurencija među samom buržoazijom i trgovinske krize koje otuda proizlaze čine najamninu radnika sve nepostojanijom; sve brži razvoj i neprestano usavršavanje strojeva čini njihov životni položaj u cjelini sve nesigurnijim; sukobi između pojedinog radnika i pojedinog buržuja sve više poprimaju karakter sukoba između dviju klasa. Radnici započinju sa stvaranjem koalicija protiv buržuja; nastupaju zajednički kako bi potvrdili svoje najamnine. Oni osnivaju

sami trajna udruženja kako bi osigurali sredstva za slučaj pobune. Mjestimično borba i prerasta u bunt.

S vremena na vrijeme pobjeđuju radnici, ali samo prolazno. Pravi ishod njihovih borbi nije neposredni uspjeh, nego sve veće ujedinjavanje radnika. Tomu pripomaže rast sredstava komunikacije koja proizvodi krupna industrija i koja dovode u međusobnu vezu radnike s različitim mjestima. Potrebna je međutim samo veza pa da se mnoge lokalne borbe koje su posvuda istoga karaktera centraliziraju u jednu nacionalnu, klasnu borbu. Ali svaka klasna borba je politička borba. A ujedinjenje, za koje su građanima srednjeg vijeka s njihovim lokalnim putovima trebala stoljeća, moderni proleterci postižu sa željeznicama za nekoliko godina.

Ova organizacija proletera u klasu i time u političku stranku svakog se trenutka iznova razbija konkurencijom među samim radnicima. Ali ona nastaje uvijek iznova, sve snažnija, čvršća, moćnija. Ona iznuđuje priznanje pojedinačnih interesa radnika u zakonskom obliku iskorištavajući podjele unutar buržoazije same. Tako je bilo sa zakonom o desetsatnom radnom vremenu u Engleskoj.

Sukobi među klasama staroga društva općenito mnogostruko pospješuju razvoj proletarijata. Buržoazija se nalazi u neprestanoj borbi; najprije protiv aristokracije, potom protiv dijelova same buržoazije čiji su interesi dospjeli u proturječje s napretkom industrije a stalno pak protiv buržoazije svih stranih zemalja. U svim tim borbama ona je prisiljena apelirati na proletarijat, oslanjati se na njegovu pomoć i tako ga uvlačiti u politički pokret. Tako buržoazija sama opskrbljuje proletarijat svojim vlastitim elementima političkog i općeg obrazovanja, tj., daje mu u ruke oružje koje će on upotrijebiti protiv nje.

Nadalje, kao što smo vidjeli, napredak industrije baca čitave dijelove vladajuće klase u proletarijat ili ih u najmanju ruku ugrožava u njihovim životnim uvjetima. I oni donose proletarijatu masu obrazovnih elemenata.

Naposljetku, u vremenima u kojima se klasna borba bliži odluci, proces raspadanja unutar vladajuće klase, unutar cijelog starog društva poprima tako žestok, tako prodoran karakter da se jedan mali dio vladajuće klase odriče nje i priključuje revolucionarnoj klasi, klasi koja nosi budućnost u svojim rukama. I zato, kao što je nekad jedan dio plemstva prešao na stranu buržoazije, tako sada prelazi

jedan dio buržoazije na stranu proletarijata i to posebice jedan dio buržujskih ideologa koji su se uzdigli do teorijskog razumijevanja povijesnog kretanja u cjelini.

Od svih klasa koje danas stoje nasuprot buržoaziji samo je proletarijat zbiljski revolucionarna klasa. Ostale klase rastrojavaju se i propadaju s razvojem krupne industrije, dok je proletarijat njen vlastiti proizvod.

Srednji staleži, sitni industrijalac, sitni trgovac, obrtnik, seljak, svi se oni bore protiv buržoazije kako bi osigurali od propasti svoju egzistenciju kao srednji stalež. Oni dakle nisu revolucionarni nego konzervativni. Štoviše, oni su reakcionarni jer pokušavaju okrenuti natrag kotač povijesti. Ukoliko su pak revolucionarni, onda su to s obzirom na svoj predstojeći prijelaz u proletarijat i utoliko oni ne brane svoje sadašnje nego svoje buduće interese i napuštaju svoje vlastito stajalište kako bi zauzeli stajalište proletarijata.

Lumpenproletarijat, ta pasivna trulež najdonjih slojeva staroga društva, bit će proleterskom revolucijom tu i tamo ubačen u pokret, ali će se u skladu s čitavim svojim životnim položajem radije dati potkupiti za reakcionarna rovarjenja.

Životni uvjeti staroga društva već su uništeni u životnim uvjetima proletarijata. Proleter nema vlasništva; njegov odnos prema ženi i djeci nema više ništa zajedničko s buržoaskim obiteljskim odnosom; moderni industrijski rad, moderno podčinjavanje kapitalu, isto u Engleskoj kao u Francuskoj, u Americi kao i u Njemačkoj, skinuli su s njega svaki nacionalni karakter. Zakoni, moral, religija, za njega su mnoge građanske predrasude iza kojih se skrivaju jednako tako mnogi građanski interesi.

Sve ranije klase koje su osvojile vlast nastojale su osigurati svoj već stečeni životni položaj tako što su čitavo društvo podčinjavale uvjetima svog načina stjecanja. Proleteru mogu osvojiti društvene proizvodne snage samo tako da ukinu svoj vlastiti dosadašnji način prisvajanja, a time i sav dosadašnji način prisvajanja. Proleteru nemaju ništa svoje što bi mogli osigurati, oni moraju razoriti svaku dosadašnju privatnu sigurnost i privatna osiguranja.

Svi dosadašnji pokreti bili su pokreti manjina ili u interesu manjina. Proleterski pokret je samostalan pokret ogromne većine u interesu ogromne većine. Proletarijat, najniži sloj današnjeg društva, ne

može se podignuti, ne može se uspraviti, a da ne digne u zrak čitavu nadgradnju slojeva koji tvore službeno društvo.

Borba proletarijata protiv buržoazije isprva je nacionalna po obliku, premda to nije i po sadržaju. Proletarijat svake zemlje mora naravno najprije obračunati sa svojom vlastitom buržoazijom.

Ocrtavajući najopćenitije faze razvoja proletarijata pratili smo manje ili više prikriveni građanski rat unutar postojećeg društva sve do točke u kojoj on izbija u otvorenu revoluciju i proletarijat nasilnim rušenjem buržoazije polaže temelje svoje vladavine.

Svako dosadašnje društvo počivalo je kao što smo vidjeli na suprotnosti tlačiteljskih i potlačenih klasa. Međutim, da bi neka klasa mogla biti tlačena, moraju joj biti osigurani uvjeti unutar kojih može barem životariti svoju ropsku egzistenciju. Srednjovjekovni kmet podigao se u kmetstvu do člana komune kao što se sitni građanin pod jarmom feudalnog apsolutizma podigao do buržuja. Moderni radnik, naprotiv, umjesto da se podiže s napretkom industrije, srozava se sve dublje ispod uvjeta svoje vlastite klase. Radnik postaje pauper, a pauperizam se razvija još brže od stanovništva i bogatstva. Time otvoreno izlazi na vidjelo da je buržoazija nesposobna još dulje ostati vladajućom klasom društva i životne uvjete svoje klase nametnuti kao regulativni zakon. Ona nije sposobna vladati, jer svojemu robu nije sposobna osigurati egzistenciju niti u njegovu ropstvu i jer je prisiljena srozati ga u položaj u kojem ona mora hraniti njega umjesto da on hrani nju. Društvo ne može više živjeti pod tom buržoazijom, tj., njena egzistencija nije više spojiva s društvom.

Najbitniji uvjet za egzistenciju i vladavinu buržoaske klase jest nagomilavanje bogatstva u rukama privatnih osoba, stvaranje i uvećanje kapitala. Uvjet kapitala jest najamni rad. Najamni rad počiva isključivo na konkurenciji među radnicima. Napredak industrije, čiji je slijepi i neotporni nositelj buržoazija, postavlja na mjesto izoliranja radnika posredstvom konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjavanje posredstvom asocijacije. Tako razvoj krupne industrije izvlači ispod nogu buržoazije sam temelj na kojem ona proizvodi i prisvaja proizvode. Ona proizvodi prije svega svog vlastitog grobara. Njena propast i pobjeda proletarijata jednako su neizbježni.

II. Proleter i komunisti

U kakvom odnosu stoje komunisti prema proleterima uopće?

Komunisti nisu neka posebna stranka nasuprot drugim radničkim strankama.

Oni nemaju nikakve interese odvojene od interesa čitavog proletarijata.

Oni ne postavljaju nikakva posebna načela u skladu s kojima bi htjeli oblikovati proleterski pokret.

Komunisti se razlikuju od ostalih proleterskih stranaka samo u tome što, s jedne strane, u različitim nacionalnim borbama proletera ističu i zastupaju zajedničke, od nacionalnosti neovisne interese proletarijata kao cjeline, dok s druge strane, na različitim stupnjevima razvoja kroz koji prolazi borba između proletarijata i buržoazije stalno zastupaju interese cjelokupnog pokreta.

Komunisti su dakle u praktičkom smislu onaj dio radničkih stranaka svih zemalja koji je najodlučniji i koji stalno tjera dalje; teorijski, u odnosu na ostalu masu proletarijata njihova je prednost u tome da oni imaju uvid u uvjete, razvoj i opće rezultate proleterskog pokreta.

Neposredni cilj komunista isti je kao i svih ostalih proleterskih stranaka: formiranje proletarijata u klasu, rušenje buržoaske vladavine, osvajanje političke moći od strane proletarijata.

Teorijske postavke komunista nipošto ne počivaju na idejama, načelima koje je izmislio ili otkrio ovaj ili onaj popravljач svijeta.

One su samo opći izraz stvarnih odnosa postojeće klasne borbe, povijesnog kretanja koje se odvija pred našim očima. Ukidanje dosadašnjih odnosa vlasništva nije nešto što posebno odlikuje komunizam.

Svi odnosi vlasništva bili su podložni neprestanom povijesnom smjenjivanju, neprestanoj povijesnoj promjeni.

Francuska revolucija na primjer ukinula je feudalno vlasništvo u korist građanskoga.

Ono što odlikuje komuniste nije ukidanje vlasništva kao takvog, nego ukidanje građanskog vlasništva.

Ali moderno građansko privatno vlasništvo posljednji je i najsavršeniji izraz proizvodnje i prisvajanja proizvoda koji počiva na klasnim suprotnostima, na izrabljivanju jednih posredstvom drugih.

U tom smislu komunisti mogu svoju teoriju sažeti u jednom izrazu: ukidanje privatnog vlasništva.

Nama komunistima se predbacivalo da hoćemo ukinuti osobno, vlastitim radom stečeno vlasništvo; vlasništvo koje tvori temelj svake osobne slobode, djelatnosti i samostalnosti.

Radom dobiveno, stečeno, osobno zarađeno vlasništvo! Govorite li o malograđanskom, sitnoseljačkom vlasništvu koje je prethodilo građanskom vlasništvu? Mi ga ne moramo ukidati, razvoj industrije već ga je ukinuo i svakog dana ga ukida.

Ili pak govorite o modernom građanskom privatnom vlasništvu?

A da li najamni rad, rad proletera, stvara njemu neko vlasništvo? Nipošto. On stvara kapital, tj., vlasništvo koje iskorištava najamni rad i koje se može uvećavati samo pod uvjetom da rađa novi najamni rad kako bi ga opet iznova iskorištavalo. Vlasništvo se u svom današnjem obliku kreće u suprotnosti kapitala i najamnog rada. Promotrimo obje strane te suprotnosti.

Biti kapitalist ne znači samo zauzimati neki čisto osobni, nego društveni položaj u proizvodnji.

Kapital je zajednički proizvod i može se pokrenuti samo zajedničkom djelatnošću mnogih članova, u krajnjoj instanciji čak samo zajedničkom djelatnošću svih članova društva.

Kapital dakle nije nikakva osobna, nego društvena moć.

Kada se dakle kapital pretvara u zajedničko, svim članovima društva pripadajuće vlasništvo, onda se time ne pretvara osobno vlasništvo u društveno. Mijenja se samo društveni karakter vlasništva. Ono gubi svoj klasni karakter.

Okrenimo se najamnom radu.

Prosječna cijena najamnog rada je minimum radne najamnine, tj. suma životnih sredstava nužnih da se radnik održi u životu. Ono dakle što najamni radnik prisvaja sebi svojom djelatnošću dostaje samo za reprodukciju njegova gola života. Mi nemamo namjeru ukinuti ovo osobno prisvajanje proizvoda rada u svrhu reprodukcije neposrednog života, jer je riječ o prisvajanju koje ne ostavlja nikakav

čisti prihod iz kojega bi proizašla vlast nad tuđim radom. Mi želimo samo ukinuti bijedni karakter ovoga prisvajanja u kojem radnik živi samo zato da bi uvećao kapital i samo tako dugo dok to zahtijeva interes vladajuće klase.

U građanskom društvu živi rad je samo sredstvo za uvećanje nagomilanog rada. U komunističkom društvu nagomilani rad je samo sredstvo za proširenje, obogaćenje iospješjenje životnog procesa radnika.

U građanskom društvu vlada dakle prošlost nad sadašnjošću, u komunističkom sadašnjost nad prošlošću. U građanskom društvu kapital je samostalan i osoban dok je djelatni individuum nesamostalan i bez osobnosti.

I ukidanje ovog odnosa naziva buržoazija ukidanjem osobnosti i slobode! S pravom. Riječ je odista o ukidanju buržoaske osobnosti, buržoaske samostalnosti i buržoaske slobode.

Pod slobodom se unutar sadašnjeg građanskog odnosa proizvodnje razumije slobodna trgovina, slobodna kupnja i prodaja.

Ako međutim padne trgovanje, pada i slobodno trgovanje. Sve te priče o slobodnom trgovanju kao i sve ostale slobodarske deklamacije naše buržoazije imaju uopće nekog smisla samo u odnosu na vezano trgovanje, u odnosu na porobljenog građanina srednjeg vijeka, ali ne i u odnosu na komunističko ukidanje trgovanja, buržoaskih odnosa proizvodnje i buržoazije same.

Vi se užasavate nad time što mi želimo ukinuti privatno vlasništvo. Ali u vašem postojećem društvu privatno vlasništvo je ukinuto za devet desetina njegovih članova; ono i postoji upravo zato što ne postoji za tih devet desetina. Vi nam dakle prebacujete što želimo ukinuti vlasništvo koje kao nužnu pretpostavku ima to da ogromna većina društva ne posjeduje nikakvo vlasništvo.

Vi nam jednom riječju prebacujete da mi hoćemo ukinuti vaše vlasništvo. Točno, mi to doista i želimo.

U trenutku u kojem se rad više ne bude mogao preobraziti u kapital, novac, zemljišnu rentu, ukratko u društvenu moć koja se može monopolizirati, tj. u trenutku u kojem se osobno vlasništvo više ne bude moglo pretvoriti u buržoasko, u tom trenutku, dakle, tvrdite vi, bit će ukinuta i osoba.

Vi dakle priznajete da pod osobom ne razumijete nikoga drugoga osim buržuja, građanskog vlasnika.

A ta osoba svakako treba biti ukinuta.

Komunizam ne oduzima nikomu moć da sebi prisvaja društvene proizvode, on samo oduzima moć da se posredstvom tog prisvajanja podjarmljuje tuđi rad.

Prigovorilo se da će s ukidanjem privatnog vlasništva prestati svaka djelatnost i da će nastupit sveopće ljenčarenje.

Po tome bi građansko društvo već odavno moralo propasti od lijenosti; jer oni koji u njemu rade, ne stječu ništa, a oni koji stječu, ne rade ništa. Svo to prigovaranje skončava u tautologiji da više neće biti najamnog rada čim više ne bude kapitala.

Svi prigovori koji se upućuju protiv komunističkog načina prisvajanja i proizvodnje materijalnih proizvoda prošireni su isto tako i na prisvajanje i proizvodnju duhovnih proizvoda. Kao što je za buržuja nestanak klasnog vlasništva ujedno i prestanak proizvodnje, tako je za njega prestanak klasnog obrazovanja identičan s nestankom obrazovanja uopće.

Obrazovanost, čiji gubitak on oplakuje, za ogromnu je većinu pručavanje za služenje stroju.

Ali nemojte se svađati s nama mjereći ukidanje buržoaskog vlasništva vašim buržoaskim predodžbama o slobodi, obrazovanju, pravu itd. Vaše ideje su i same proizvodi građanskih odnosa proizvodnje i vlasništva, kao što je i vaše pravo samo volja vaše klase uzvišena do zakona, volja čiji je sadržaj dan u materijalnim uvjetima života vaše klase.

Na interesu zasnovana predodžba u kojoj vi vaše odnose proizvodnje i vlasništva pretvarate iz povijesnih odnosa, prolaznih s razvojem proizvodnje, u vječne zakone prirode i uma, zajednička vam je sa svim propalim vladajućim klasama. Ono što podrazumijevate pod antičkim vlasništvom, ono što podrazumijevate pod feudalnim vlasništvom, više ne smijete podrazumijevati pod građanskim vlasništvom.

Ukidanje obitelji! Čak i krajnji radikali zgražaju se nad ovom sramotnom namjerom komunista.

Na čemu počiva suvremena, građanska obitelj? Na kapitalu, na privatnoj zaradi. U potpuno razvijenom obliku ona postoji samo za buržoaziju; ali ona nalazi svoju dopunu u činjenici da je proleter prisilno lišen svoje obitelji kao i u javnoj prostituciji.

Obitelj buržuja iščezava naravno zajedno s padom ove njene dopune i obje nestaju s nestankom kapitala.

Predbacujete li nam da želimo ukinuti roditeljsko izrabljivanje djece? Priznajemo taj zločin. Ali, kažete vi, da mi zamjenjujući kućni odgoj društvenim, ukidamo najprisnije odnose među ljudima.

A nije li i vaš odgoj određen društvom? Društvenim odnosima unutar kojih vi odgajate izravnijim ili neizravnijim upletanjem društva posredstvom škole itd.? Nisu komunisti ti koji pronalaze utjecaj društva na odgoj; oni samo mijenjaju njegov karakter, oni otimaju odgoj utjecaju vladajuće klase.

Građanske fraze o obitelji i odgoju, o prisnom odnosu roditelja i djece postaju tim odvratnije što je veći utjecaj krupne industrije na obitelj proletera koja kida sve veze među njenim članovima, a djecu pretvara u običnu trgovačku robu i instrumente rada.

Ali vi komunisti želite uvesti zajednicu žena, viče na nas u koru cijela buržoazija.

Buržuj vidi u svojoj ženi puki instrument proizvodnje. Čuje da se instrumenti za proizvodnju trebaju iskorištavati zajednički i ne može zamisliti ništa drugo nego da će udes zajedničkog iskorištavanja jednako pogoditi i žene.

On ne sluti kako je riječ upravo o tome da se ukine položaj u kojem su žene tek puki instrumenti proizvodnje.

Uostalom, ništa nije smješnije od visokomoralnog užasavanja naših buržuja o navodnoj službenoj zajednici žena koju žele stvoriti komunisti. Komunisti nemaju potrebe uvesti zajednicu žena, ona je gotovo uvijek postojala.

Naši buržuji, nezadovoljni time što im žene i kćeri njihovih proletera stoje na raspolaganju, a da o službenoj prostituciji uopće i ne govorimo, nalaze glavno zadovoljstvo u tome da zavode supruge jedni drugima.

Građanski brak u stvarnosti i nije ništa drugo nego zajednica žena. Najviše što se može prebaciti komunistima jest da na mjesto jedne

takve licemjerno prikrivene, žele uvesti službenu, otvorenu zajednicu žena. Uostalom, po sebi se razumije da s ukidanjem sadašnjih odnosa proizvodnje nestaje i zajednica žena koja iz njih proizlazi, tj. službena i neslužbena prostitucija.

Komunistima je nadalje predbačeno da oni žele ukinutu domovinu, nacionalnost.

Radnici nemaju domovinu. Ne može im se uzeti ono što nemaju. No, ako se proletarijat najprije mora dočepati političke vlasti, podići do nacionalne klase, samoga sebe konstituirati kao naciju, onda je on još uvijek nacionalan, premda nipošto u smislu buržoazije.

Nacionalne posebnosti i suprotnosti među narodima sve više i više nestaju s razvojem buržoazije, sa slobodom trgovine, svjetskim tržištem, jednoobraznošću industrijske proizvodnje i njoj odgovarajućih životnih odnosa.

Vlast proletarijata učinit će da oni još više nestanu. Ujedinjena akcija, barem civiliziranih zemalja, jedan je od prvih uvjeta njegova oslobođenja.

U mjeri u kojoj se ukida eksploatacija jedne individue od strane druge, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge.

S padom suprotnosti klasa unutar nacije, pada i neprijateljski stav jedne nacije prema drugoj.

Optužbe koje se protiv komunizma podižu s religijskih, filozofskih i općenito ideoloških gledišta, ne zaslužuju nikakvo podrobnije razmatranje.

Zar je potreban dublji uvid da bi se shvatilo kako se sa životnim uvjetima ljudi, s njihovim društvenim odnosima, s njihovim društvenim postojanjem mijenjaju i njihove predodžbe, nazori i pojmovi, jednom riječju, njihova svijest?

Što drugo dokazuje povijest ideja nego da se duhovna proizvodnja preobražava s materijalnom? Vladajuće ideje nekog vremena bile su uvijek samo ideje vladajuće klase.

Govori se o idejama koje revolucioniraju cijelo društvo; time se samo izriče činjenica da su se unutar starog društva izgradili elementi jednog novoga, da s raspadanjem starih uvjeta života ide u korak i raspadanje starih ideja.

Kada je stari svijet stao propadati, kršćanska religija pobijedila je stare religije. Kada su kršćanske ideje u 18. stoljeću podlegle idejama prosvjetiteljstva, feudalno je društvo vodilo smrtnu borbu s tada revolucionarnom buržoazijom. Ideje slobode savjesti i slobode religije bile su samo izraz vladavine slobodne konkurencije na području savjesti.

Ali, reći će netko, religijske, moralne, filozofske, političke, pravne ideje itd., ipak su se modificirale kroz povijesni razvoj. Religija, moral, filozofija, politika i pravo uvijek su se održali u tim mijenama.

Uz to postoje i vječne istine kao sloboda, pravičnost itd., koje su zajedničke svim društvenim stanjima. Komunizam ukida vječne istine, ukida religiju, ukida moral, umjesto da im dâ novi oblik, a to dakle znači da on proturječi cijelom dosadašnjem povijesnom razvoju.

Na što se svodi ova optužba? Povijest dosadašnjeg društva kretala se u klasnim suprotnostima koje su u različitim razdobljima imale različite oblike.

Međutim, kakav god oblik te klasne suprotnosti imale, izrabljivanje jednog dijela društva od strane drugog, činjenica je zajednička svim proteklim stoljećima. Otuda nije nikakvo čudo da se društvena svijest svih stoljeća, usprkos svoj mnogostrukosti i raznolikosti, kreće u stanovitim zajedničkim oblicima, oblicima svijesti koji se potpuno gube tek s potpunim nestankom klasnih suprotnosti.

Komunistička revolucija je najradikalniji prekid s naslijeđenim odnosima vlasništva; nikakvo čudo da ona i najradikalnije prekida s naslijeđenim idejama.

Ipak, ostavimo prigovore buržoazije protiv komunizma.

Već smo gore vidjeli da je prvi korak u radničkoj revoluciji podizanje proletarijata u radničku klasu, izborenje demokracije.

Proletarijat će svoju političku vlast iskoristiti za to da buržoaziji postupno otme sav kapital, da sve instrumente proizvodnje centralizira u rukama države, tj. proletarijata organiziranog u vladajuću klasu i da što je moguće brže uveća masu proizvodnih snaga.

To se u početku može dogoditi samo posredstvom despotskog posezanja u pravo vlasništva i u građanske odnose proizvodnje, dakle posredstvom mjera koje ekonomski izgledaju nedostatne i

neodržive, ali koje u kretanju nadilaze same sebe i koje su neizbježne kao sredstvo za obavljanje prevrata u cijelom načinu proizvodnje.

Te će mjere biti dakako različite već prema različitim zemljama.

Za najnaprednije zemlje sljedeće mjere mogu ipak biti najvećim dijelom opće primjenjive:

1. Eksproprijacija zemljišnog vlasništva i upotreba zemljišne rente za državne izdatke.
2. Jak progresivni porez.
3. Ukidanje prava nasljedstva.
4. Konfiskacija vlasništva svih emigranata i pobunjenika.
5. Centralizacija kredita u rukama države posredstvom nacionalne banke s državnim kapitalom i isključivim monopolom.
6. Centralizacija cjelokupnog transporta u rukama države.
7. Umnožavanje nacionalnih tvornica, proizvodnih instrumenata, krčenje i poboljšavanje zemljišta prema zajedničkom planu.
8. Jednaka radna prisila za sve, stvaranje industrijskih armija, posebice za zemljoradnju.
9. Ujedinjenje pogona zemljoradnje i industrije, djelovanje u pravcu postupnog uklanjanja suprotnosti između grada i sela.
10. Javni i besplatni odgoj sve djece. Odstranjivanje tvorničkog rada djece u njegovu današnjem obliku. Ujedinjavanje odgoja s materijalnom proizvodnjom.

Kada s vremenom nestanu klasne razlike i kada se sva proizvodnja koncentrira u rukama udruženih individua, javna će vlast izgubiti politički karakter. Politička vlast u pravom smislu je organizirana vlast jedne klase za ugnjetavanje druge. Kada se proletarijat u borbi protiv buržoazije nužno ujedini u klasu, kada revolucijom učini od sebe vladajuću klasu i kao ta vladajuća klasa ukine stare odnose proizvodnje, onda će ukidanjem tih odnosa proizvodnje ukinuti i uvjete opstanka klasne suprotnosti klasa uopće, a time i svoju vlastitu vladavinu kao klase.

Na mjesto starog građanskog društva s njegovim klasam i klasnim suprotnostima stupa asocijacija u kojoj je slobodan razvoj svakog pojedinca uvjet slobodnog razvoja za sve.

III. Socijalistička i komunistička literatura

1. Reakcionarni socijalizam

a) *Feudalni socijalizam*

Francuska i engleska aristokracija bila je po svom povijesnom položaju pozvana da piše pamflete protiv modernog građanskog društva. U francuskoj srpanjskoj revoluciji 1830., u engleskom pokretu za parlamentarnu reformu ona je još jednom podlegla omrznutom skorojeviću. O nekoj ozbiljnoj političkoj borbi više nije moglo biti ni riječi. Preostala joj je samo još literarna borba. Ali i na području literature stare fraze iz razdoblja restauracije⁸ postale su nemoguće. Da bi pobudila simpatije morala je aristokracija naizgled izgubiti iz vida svoje interese i formulirati svoju optužnicu protiv buržoazije samo u interesu eksploatirane radničke klase. Zadovoljština koju je priredila sebi sastojala se u tome da je smjela pjevushiti pogrdne pjesmice na račun svog gospodara i šaputati mu u uho više ili manje zloslutna proročanstva.

Na taj je način nastao feudalni socijalizam, upola žalopojka, upola paskvila, upola odjek prošlosti, upola prijetnja budućnosti, pogađajući katkada buržoaziju u srce gorkom, duhovito poražavajućom osudom, ali uvijek djelujući komično potpunom nesposobnošću za shvaćanje hoda moderne povijesti.

Oni su mahali proleterskom prosjačkom torbom da bi okupili narod za sobom. Ali kad god je narod pošao za njima, ugledao je na njihovim stražnjicama stare feudalne grbove i razbježao se uz glasan smijeh i bez respekta.

Jedan dio francuskih legitimista i Mlada Engleska najbolje su izveli ovu predstavu.

⁸ Ne misli se na englesku restauraciju od 1660-1689., nego na francusku restauraciju od 1814-830. (*Engelsova napomena u engleskom izdanju od 1888.*).

Kad feudalci dokazuju da je njihov način izrabljivanja bio drugačiji od građanskog izrabljivanja, onda oni samo zaboravljaju da su izrabljivali pod sasvim različitim i sada preživjelim okolnostima i uvjetima. Kad dokazuju da pod njihovom vladavinom nije postojao moderni proletarijat, onda samo zaboravljaju da je moderna buržoazija bila nužni izdanak njihova društvenog poretka.

Uostalom, oni tako malo prikivaju reakcionarni karakter svoje kritike da se njihova glavna optužba protiv buržoazije sastoji upravo u tome kako se pod njihovim režimom razvija klasa koja će baciti u zrak čitav stari društveni poredak.

Oni predbacuju buržoaziji više to što stvara revolucionarni proletarijat, nego što uopće stvara proletarijat.

Stoga oni u političkoj praksi sudjeluju u svim nasilnim mjerama protiv radničke klase, a u običnom životu zadovoljavaju se time da usprkos svim svojim napuhanim frazama pokupe zlatne jabuke i da vjernost, ljubav i čast zamjene za trgovinu vunom, repom i rakijom.⁹

Kao što je pop uvijek išao ruku pod ruku s feudalcem, tako isto i popovski socijalizam ide s feudalnim.

Ništa lakše nego kršćanski asketizam premazati socijalističkim bojama! Nije li i kršćanstvo grmjelo protiv privatnog vlasništva, protiv braka, protiv države? Nije li propovijedalo da ih treba zamijeniti dobroćinstvom i prosjačenjem, celibatom i umrtvljenjem puti, životom u ćeliji i crkvom? Kršćanski socijalizam samo je sveta vodica kojom pop posvećuje srdžbu aristokrata.

b) Malograđanski socijalizam

Feudalna aristokracija nije jedina klasa koju je srušila buržoazija i čiji su uvjeti života zakržljali ili odumrli u modernom građanskom društvu. Srednjovjekovno sitno građanstvo i sitni seljački stalež bili su prethodnici moderne buržoazije. U industrijski i trgovački manje

⁹ To se odnosi poglavito na Njemačku gdje agrarno plemstvo i junckeri najveći dio svojih imanja eksploatiraju za svoj račun pomoću upravitelja, a pored toga su krupni proizvođači šećera od repe i rakije od krumpira. Bogatiji engleski aristokrati nisu zasad dotle pali; ali i oni znaju kako se opadajuća renta može nadoknaditi davanjem svoga imena više ili manje sumnjivim osnivačima akcionarskih društava. (*Engelsova napomena u engleskom izdanju od 1888.*)

razvijenim zemljama ta klasa i dalje vegetira pored buržoazije koja se uzdiže.

U zemljama u kojima se razvila moderna civilizacija obrazovalo se jedno novo sitno građanstvo koje lebdi između proletarijata i buržoazije i koje se stalno iznova formira kao dopunski dio građanskog društva. Njene članove međutim konkurencija neprestano baca u proletarijat, štoviše, oni su prisiljeni uvidjeti kako se s razvojem krupne industrije približava trenutak u kojem će oni kao samostalni dio modernog društva u potpunosti nestati i kada će u trgovini, manufakturi i zemljoradnji biti zamijenjeni nadzornicima i slugama.

U zemljama kao što je Francuska, gdje seljačka klasa sačinjava daleko preko polovice stanovništva, bilo je prirodno da su oni pisci koji su istupali za proletarijat, a protiv buržoazije, u svojoj kritici buržoaskog režima primjenjivali malograđanska i sitnoseljačka mjerila i da su na stranu radnika stali sa stajališta malograđanstva. Tako se stvorio malograđanski socijalizam. Sismondi je predvodnik te literature, ne samo u Francuskoj nego i u Engleskoj.

Taj je socijalizam veoma oštroumno raščlanio proturječja modernih odnosa proizvodnje. Razotkrio je licemjerna uljepšavanja ekonomista. Nepobitno je dokazao razorno djelovanje strojeva i podjele rada, koncentraciju kapitala i zemljišnog posjeda, prekomjernu proizvodnju, krize, nužnu propast malih građana i seljaka, bijedu proletarijata, anarhiju u proizvodnji, neizdrživi nesrazmjer u raspodjeli bogatstva, industrijski rat do uništenja među nacijama, raspadanje starih običaja, starih obiteljskih odnosa, starih narodnosti.

Međutim, po svom pozitivnom sadržaju, ovaj socijalizam želi: ili ponovo uspostaviti stara sredstva za proizvodnju i promet, a s njima i stare odnose vlasništva, odnosno staro društvo, ili želi moderna sredstva za proizvodnju i promet nasilno zatvoriti u okvir starih vlasničkih odnosa, okvir koji su oni razbili i koji su morali razbiti. U oba slučaja on je reakcionaran i utopistički u isti mah.

Cehovstvo u industriji i patrijarhalna privreda na selu, to je njegova posljednja riječ.

U svom daljem razvoju taj se pravac izgubio u kukavičkom mamurluku.

c) *Njemački ili "istinski" socijalizam*

Francuska socijalistička i komunistička literatura, koja je nastala pod pritiskom vladajuće buržoazije i koja predstavlja literarni izraz borbe protiv te vladavine, prenesena je u Njemačku u vrijeme kad je buržoazija upravo započela svoju borbu protiv feudalnog apsolutizma.

Njemački filozofi, polufilozofi i profinjene duše sa žudnjom su se dohvatili te literature zaboravljajući pritom da zajedno s unosom onih spisa iz Francuske nisu istodobno u Njemačku unesene i francuske životne prilike. U odnosu na njemačke prilike francuska je literatura izgubila svako neposredno praktično značenje i poprimila čisto literarni izgled. Ona je morala izgledati kao dokona spekulacija o istinskom društvu, o ozbiljenju ljudskoga bića. Tako su za njemačke filozofe 18. stoljeća zahtjevi prve francuske revolucije imali samo smisao općih zahtjeva "praktičkog uma", a ispoljavanje volje revolucionarne francuske buržoazije značilo je u njihovim očima zakone čiste volje, volje kakva mora biti, istinski ljudske volje.

Isključivi rad njemačkih literata sastojao se u tome da usuglase nove francuske ideje sa svojom starom filozofskom sviješću, ili bolje rečeno, da usvoje francuske ideje sa svog filozofskog stajališta.

To usvajanje zbiljo se na isti način na koji čovjek općenito usvaja neki strani jezik, naime prevođenjem.

Poznato je kako su redovnici preko rukopisa klasičnih djela starog poganskog doba ispisivali neukusne katoličke životopise svetaca. Njemački literati postupili su s profanom francuskom literaturom obrnuto. Oni su svoje filozofske besmislice ispisali iza francuskog originala. Tako su na primjer iza francuske kritike novčanih odnosa napisali "otuđenje ljudskog bića", iza francuske kritike buržoaske države napisali su "ukidanje vladavine apstraktno općega", itd.

Ovo podmetanje filozofskih fraza pod francuski povijesni kriticizam oni su krstili imenima "filozofija čina", "istinski socijalizam", "njemačka znanost socijalizma", "filozofsko utemeljenje socijalizma" itd.

Tako je francusko-socijalistička komunistička literatura formalno bila uskopljena. Kako je u rukama Nijemca ona prestala izražavati borbu jedne klase protiv druge, Nijemac je bio svjestan da je prevladao francusku jednostranost, da je umjesto istinskih potreba zastupao

potrebu istine, umjesto interesa proletarijata interese ljudskoga bića, čovjeka uopće, čovjeka koji ne pripada nikakvoj klasi, koji čak uopće ne pripada stvarnosti, nego tek maglovitom nebu filozofske fantazije.

Taj njemački socijalizam koji je svoje bespomoćne školske vježbe uzimao tako ozbiljno i svečano, i tako ih vašarski rastrubio, ipak je malo po malo izgubio svoju pedanterijsku nevinost.

Borba njemačke, posebice pruske buržoazije, protiv feudalaca i apsolutne kraljevine, jednom riječju liberalni pokret, postala je ozbiljnija.

“Istinskom” socijalizmu bila je tako ponuđena željena prigoda da političkom pokretu suprotstavi socijalističke zahtjeve.

Da baci tradicionalne anateme na liberalizam, na predstavničku državu, na građansku konkurenciju, građansku slobodu tiska, građansko pravo, građansku slobodu i jednakost i da narodnoj masi drži propovjedi, kako ona u tom građanskom pokretu nema što dobiti, nego naprotiv, sve izgubiti. Njemački je socijalizam pravodobno zaboravio da je francuska kritika, čiji je neduhoviti odjek on bio, imala za pretpostavku moderno građansko društvo s odgovarajućim materijalnim uvjetima života i primjerenom političkom konstitucijom, dakle sve same pretpostavke koje je u Njemačkoj tek trebalo izboriti.

On je služio njemačkim apsolutističkim vladama s njihovom pratnjom od popova, učitelja, seljačkih junkera, birokrata kao željeno strašilo protiv buržoazije koja se preteći stala uzdizati.

On je tvorio sladunjavu dopunu gorkim bičevima i puščanim kuglama kojima su iste vlade obrađivale njemačke radničke ustanke.

Dok je “istinski” socijalizam na taj način postao oružje u rukama vlada protiv njemačke buržoazije, on je i neposredno zastupao reakcionarni interes, interes sitnog njemačkog građanstva. U Njemačkoj, malograđanstvo koje je naslijeđeno iz 16. stoljeća i koje se od tog vremena u različitim oblicima uvijek iznova pojavljuje, tvori navlastiti društveni temelj postojećeg stanja.

Njegovo održanje jest održanje postojećeg njemačkog stanja. Ono se boji da će pod industrijskom i političkom vladavinom buržoazije sigurno propasti, s jedne strane uslijed koncentracije kapitala, s druge, nadolaskom revolucionarnog proletarijata. Njemu se učinilo da će

mu “istinski” socijalizam jednim udarcem ubiti obje muhe. Stoga se raširio poput kakve epidemije.

To ruho, satkano od spekulativne paučine, izvezeno cvjetićima krasnorječivosti, natopljeno boležljivim suzama sentimentalne ljubavi, to nakićeno ruho u koje su njemački socijalisti obukli ono nekoliko svojih mršavih “vječnih istina”, samo je uvećalo prođu njihove robe kod te publike.

Sa svoje strane, njemački socijalizam sve više je prepoznavao svoj poziv u tome da bude nadmeni zastupnik ove sitnograđanštine.

On je proglasio njemačku naciju normalnom nacijom i njemačkog malograđanina normalnim čovjekom. On je svakoj njegovoj niskosti davao neki skriveni, viši, socijalistički smisao, u kome je svaka niskost značila svoju suprotnost. On je izvukao posljednju konzekvenciju istupivši izravno protiv “grubo destruktivne” tendencije komunizma i objavljujući svoju nepristranu uzvišenost iznad svake klasne borbe. Osim vrlo malo izuzetaka, sve što u Njemačkoj kruži od tobožnjih socijalističkih i komunističkih spisa, spada u oblast ove prljave, demoralizatorske literature.¹⁰

2. Konzervativni ili buržoaski socijalizam

Jedan dio buržoazije želi otkloniti *socijalne nedaće* kako bi osigurao opstanak građanskog društva.

Ovamo pripadaju ekonomisti, filantropi, humanitarci, popravljajući položaja radničke klase, organizatori dobrotvorstva, zaštitnici životinja, osnivači trezvenjačkih udruga, sitni reformatori svih mogućih vrsta. Taj buržoaski socijalizam razrađen je do čitavih sustava.

Kao primjer navodimo Proudhonovu *Filozofiju bijede*.

Socijalistički buržuji žele životne uvjete modernog društva bez borbi i opasnosti koje iz njih nužno proizlaze. Oni žele postojeće društvo s odbitkom elemenata koji ga revolucioniraju i rastaču. Oni žele buržoaziju bez proletarijata. Naravno da buržoazija predstavlja sebi svijet u kojem ona vlada kao najbolji svijet. Buržoaski socijalizam izgrađuje ovu utješnu predodžbu u polusustav ili u cijeli sustav. Kad

¹⁰ Revolucionarna oluja od 1848 otpuhala je ovaj jadni pravac i oduzela njegovim nositeljima volju da se i dalje zanimaju za socijalizam. Glavni predstavnik i klasični tip ovoga pravca jeste g. Karl Grün. (Engelsova napomena u njemačkom izdanju od 1890.)

on poziva proletarijat da ozbilji njegov sustav kako bi ušao u novi Jeruzalem, onda on u osnovi zahtijeva od njega samo to da ostane u sadašnjem društvu, ali da odbaci mržnjom zadojene predodžbe o njemu.

Drugi, manje sustavni, a više praktični oblik socijalizma pokušavao je radničkoj klasi ogaditi svaki revolucionarni pokret dokazujući da njoj ne može koristiti ova ili ona politička promjena, nego samo promjena materijalnih uvjeta života, ekonomskih odnosa. Pod promjenom materijalnih uvjeta života taj socijalizam međutim nipošto ne razumije ukidanje građanskih odnosa proizvodnje, što je moguće samo revolucionarnim putem, nego administrativna poboljšanja koja se obavljaju na tlu ovih odnosa proizvodnje, koja dakle ne mijenjaju ništa u odnosu kapitala i najamnog rada, nego u najboljem slučaju umanjuju buržoaziji troškove njene vladavine i pojednostavljaju njeno upravljanje državom.

Svoj odgovarajući izraz postiže buržoaski socijalizam tek ondje gdje postaje pukom govorničkom figurom.

Slobodna trgovina! - u interesu radničke klase; zaštitne carine! - u interesu radničke klase; zatvorska reforma! - u interesu radničke klase; to je zadnja, jedina ozbiljno mišljena riječ buržoaskog socijalizma.

Socijalizam buržoazije sastoji se upravo u tvrdnji da su buržujji buržujji - u interesu radničke klase.

3. Kritičko-utopistički socijalizam i komunizam

Ovdje ne govorimo o literaturi koja je u svim velikim modernim revolucijama izražavala zahtjeve proletarijata (spisi Babeufa itd.).

Prvi pokušaji proletarijata u vrijeme sveopće uznemirenosti, u razdoblju rušenja feudalnog društva, pokušaji da izravno ostvari svoj vlastiti klasni interes, nužno su propali zbog nerazvijenosti samog proletarijata kao i nepostojanja materijalnih uvjeta za njegovo oslobođenje koji su upravo proizvod građanske epohe. Revolucionarna literatura koja je pratila ove prve pokrete proletarijata po svom sadržaju nužno je reakcionarna. Ona naučava opći asketizam i sirovu jednakost.

Pravi socijalistički i komunistički sustavi, sustavi Saint-Simona, Fouriera, Owena itd., pojavljuju se u prvom nerazvijenom razdoblju

borbe između buržoazije i proletarijata koji smo gore prikazali (Vidi *Buržoazija i proletarijat*).

Pronalazači tih sustava vide doduše suprotnost klasa kao i djelotvornost rastakajućih elemenata u samom vladajućem društvu. Ali na strani proletarijata oni nisu ugledali nikakvu povijesnu samodjelatnost, nikakav njemu svojstveni politički pokret.

Kako razvoj klasnih suprotnosti ide ukorak s razvojem industrije, oni ne nalaze ni materijalne uvjete za oslobođenje proletarijata i tragaju za nekom društvenom znanošću, društvenim zakonitostima da bi stvorili te uvjete.

Na mjesto društvene djelatnosti mora stupiti njihova osobna pronalazačka djelatnost, na mjesto povijesnih uvjeta oslobođenja, fantastični uvjeti, na mjesto postepenog organiziranja proletarijata u klasu mora stupiti jedna osobito izmišljena organizacija društva. Predstojeća svjetska povijest za njih se svodi na propagandu i praktično izvođenje njihovih društvenih planova.

Oni su doduše svjesni da u svojim planovima zastupaju poglavito interese radničke klase kao klase koja najviše pati. Proletarijat postoji za njih samo pod ovim gledištem klase koja najviše pati.

Nerazvijeni oblik klasne borbe, kao i njihov vlastiti životni položaj, donose sa sobom međutim i to da oni vjeruju kako su uzvišeni daleko iznad te klasne suprotnosti. Oni žele poboljšati životni položaj svih članova društva, pa tako i onih najprivilegiranijih. Otuda oni neprestano apeliraju na čitavo društvo bez razlike, pa čak pretežno na vladajuću klasu. Dovoljno je samo razumjeti njihov sistem pa ga priznati za najbolji mogući plan najboljeg mogućeg društva.

Stoga oni odbacuju svaku političku, posebice svaku revolucionarnu akciju, oni žele do svoga cilja doći mirnim putem te pokušavaju malim eksperimentima, koji naravno propadaju, i snagom primjera prokrciti put novom društvenom evanđelju.

Ovo fantastično ocrtavanje budućeg društva nastaje u vrijeme kad je proletarijat još krajnje nerazvijen, kada dakle još i sam fantastično shvaća svoj vlastiti položaj, nastaje iz njegovih prvih težnji k općoj promjeni društva koju naslućuje.

Socijalistički i komunistički spisi sastoje se međutim i iz kritičkih elemenata. Oni napadaju sve temelje postojećeg društva. Zato su oni pružili visokovrijedan materijal za prosvjećenje radnika.

Njihove pozitivne postavke o budućem društvu, na primjer, ukidanje suprotnosti između grada i sela, ukidanje obitelji, privatne zarade, najamnog rada, proglašavanje društvene harmonije, pretvaranje države u puku upravu nad proizvodnjom - sve ove njihove postavke izražavaju samo odstranjivanje klasne suprotnosti koja se upravo tek počinje razvijati, koju oni poznaju tek u njenoj prvoj bezobličnoj neodređenosti. Zato i same te postavke imaju još čisto utopistički smisao.

Značenje kritičko-utopističkog socijalizma i komunizma stoji u obrnutom razmjeru prema povijesnom razvoju. Što se klasna borba više razvija i uobličuje, to više ovo fantastično uzdizanje nad njom, ovo njeno fantastično poricanje, gubi svaku praktičnu vrijednost, svako teorijsko opravdanje. Stoga, ako su tvorci ovih sistema u mnogom pogledu bili i revolucionarni, njihovi učenici svaki puta tvore reakcionarne sekte. Oni se čvrsto pridržavaju starih pogleda svojih učitelja čak i kad su ovi u suprotnosti s daljnjim povijesnim razvojem proletarijata. Otuda oni dosljedno nastoje otupiti klasnu borbu i izmiriti suprotnosti. Oni još uvijek sanjare o pokušajima ostvarenja svojih društvenih utopija, o osnivanju pojedinih *falanstera*, utemeljenju *home-kolonija*, o podizanju neke male Ikarije¹¹ - džepnog izdanja novog Jeruzalema - a za izgradnju svih tih španjolskih dvorova moraju apelirati na filantropiju građanskih srdaca i novčanika. Postupno oni padaju u kategoriju gore opisanih reakcionarnih ili konzervativnih socijalista i razlikuju se od njih samo još sustavnijom pedanterijom, fanatičnim praznovjerjem u čudotvorno djelovanje njihove društvene znanosti.

Zbog toga oni s ogorčenjem nastupaju protiv svakog političkog pokreta radnika koji je mogao proizaći samo iz slijepe nevjerice u to novo evanđelje.

Owenisti u Engleskoj, Fourieovci u Francuskoj reagiraju ondje protiv čartista a ovdje protiv reformista.

¹¹ *Falanster (Phalanstères)* - naziv za socijalističke kolonije po planu Charlesa Fouriera; *Ikarija* - ime koje je Cabet dao svojoj utopiji, a kasnije svojoj komunističkoj koloniji u Americi. (*Engelsova napomena u engleskom izdanju od 1888.*)
Home-colonies (kolonije u unutrašnjosti) - naziv koji je Owen dao svojim komunističkim uzornim društvima. (*Engelsova napomena u njemačkom izdanju od 1890.*)

IV.

Stav komunista u odnosu na različite oporbene stranke

Nakon onoga što je rečeno u II. odjeljku, odnos komunista prema već konstituiranim radničkim strankama, dakle njihov odnos prema čartistima u Engleskoj i agrarnim reformistima u Sjevernoj Americi potpuno je jasan.

Komunisti se bore za postizanje neposrednih ciljeva i interesa radničke klase, ali u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost tog pokreta. U Francuskoj, komunisti se priključuju socijalističko-demokratskoj stranci¹² protiv konzervativne i radikalne buržoazije, ne odričući se zbog toga prava na kritički odnos prema frazama i iluzijama koje potječu iz revolucionarne tradicije.

U Švicarskoj oni podupiru radikale, ne zaboravljajući da se ta stranka sastoji iz proturječnih elemenata, dijelom iz demokratskih socijalista u francuskom smislu, djelom iz radikalnih buržuja.

Među Poljacima komunisti podupiru stranku koja agrarnu revoluciju drži uvjetom nacionalnog oslobođenja. To je ona ista stranka koja je pvela krakovski ustanak 1846.

U Njemačkoj, čim buržoazija istupi revolucionarno, Komunistička se partija bori zajedno s njom protiv apsolutne monarhije, feudalnog zemljoposjeda i malograđanstva.

Ona međutim ne propušta ni jedan trenutak a da u radnikâ ne stvori što je moguće jasniju svijest o neprijateljskoj suprotnosti buržoazije i proletarijata, kako bi njemački radnici one iste društvene i političke uvjete, koje buržoazija mora ostvariti svojom vladavinom, mogli odmah, kao svoje vlastito oružje, okrenuti protiv te iste buržoazije, kako bi nakon rušenja reakcionarnih klasa u Njemačkoj smjesta otpočela borba protiv same buržoazije.

Komunisti obraćaju glavnu pozornost na Njemačku zato što Njemačka stoji neposredno pred građanskom revolucijom i zato što ona obavlja

12. To je stranka koju je u parlamentu predstavljao Ledru-Rollin, u književnosti Louis Blanc, u dnevnom tisku *La Réforme*. Ime socijal-demokracija značilo je kod onih koji su ga izmislili dio demokratske ili republikanske stranke obojen više ili manje socijalistički. (*Engelsova napomena u engleskom izdanju iz 1888.*)

taj prevrat pod naprednijim uvjetima evropske civilizacije uopće i sa daleko razvijenijim proletarijatom nego Engleska u sedamnaestom i Francuska u osamnaestom stoljeću, dakle zato što njemačka građanska revolucija može biti samo neposredna predigra proleterске revolucije.

Jednom riječju, komunisti posvuda podupiru svaki revolucionarni pokret koji se bori protiv postojećeg društvenog i političkog stanja.

U svim tim pokretima oni kao temeljno pitanje pokreta ističu pitanje vlasništva, bez obzira na veću ili manju razvijenost njegova oblika.

Komunisti napokon rade posvuda na povezivanju i sporazumijevanju demokratskih stranaka svih zemalja.

Komunisti s prezirom odbijaju prikrivati svoje poglede i namjere. Oni otvoreno izjavljuju da se njihovi ciljevi mogu postići samo nasilnim obaranjem čitavog dosadašnjeg društvenog poretka. Neka vladajuće klase drhte pred komunističkom revolucijom. U njoj proleter i nemaju izgubiti ništa osim svojih okova. A imaju dobiti čitav svijet.

Proleter i svih zemalja, ujedinite se!

Jednostavno za razumijevanje

Prvi put u
Hrvatskoj

RIFIN

VODIČ

**ZA RAZUMIJEVANJE
KUĆNOG BUDŽETA
I RAČUNOVODSTVA**

Odlučite koji ćete put izabrati

GUSTE SANTINI